

Nevzat Artuç
Abdurrahman Uzunasl

SATAS SIYASET CINAYET

Ittihat ve Terakki zerine Yazılar

Mehmed Reşad'ı uyarmıştır. Ancak iç siyasi çekişmeler nedeniyle uyarıları dikkate alınmamıştır.

Prens Sabahaddin Bey, I. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'daki bloklaşma hareketlerini de yakından takip etmiştir. İttihatçıların Almanya ile yakınlaşma çabaları üzerine büyük endişeye kapılmıştır. Sadrazam Said Halim Paşa ve birkaç bakan dışında çoğu hükûmet üyesinin bile haberdar edilmediği, 2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman ittifak anlaşmasından sadece bir gün önce Talat Bey'e endişelerini ihtiva eden bir telgraf göndermiştir. Bu durum, Prens Sabahaddin Bey'in ülke içinde ve hatta hükûmet üyeleri arasında çok etkili bir haber alma ağına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Prens Sabahaddin Bey söz konusu telgrafında; I. Dünya Savaşı'nı insanlığı felakete sürükleyecek bir kâbus olarak nitelendirmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsız kalmasının mümkün olamayacağını, tarafsız kalsa bile toprak bütünlüğünü koruyamayacağını ifade etmiştir. Prens Sabahaddin Bey, Almanya ile muhtemel bir ittifak teşebbüsünden özellikle kaçınılmasını ve mutlak surette Üçlü İtilaf Devletleri'nin yanında yer alınması gerektiğini belirtmiştir. Bu ifadeler olağanüstü entelektüel birikime ve yurt dışı deneyimine sahip Prens Sabahaddin Bey'in XX. yüzyılın ilk çeyreğinde dünya siyasetinde yaşanan gelişmelerle ilgili ölçülü ve tutarlı siyasi analizlerde bulunabilme yeteneğine sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.

Talat Bey'e yazmış olduğu uyarı niteliğindeki telgrafına rağmen Türk-Alman ittifak antlaşmasının imzalanmasına engel olamayan Prens Sabahaddin Bey, bu defa Paris'te yakın dostları aracılığıyla Fransız Hükûmeti nezdinde bir takım barış teşebbüslerinde bulunmuştur. Bu münasebetle Fransa Dışişleri Bakanı ile bir görüşme dahi yapmıştır. Ancak onun bu çabaları Türk-Alman ittifakına engel olamamıştır. Prens Sabahaddin Bey, olağanüstü gelişmeler nedeniyle 15 Ağustos 1914'te Talat Bey'e ikinci telgrafını göndermek zorunda kalmıştır. Bu telgrafında; Almanya ile yapılan ittifak

antlaşmasının millî çıkarlara aykırı olduğunu ifade etmiş, Yunanistan ve Romanya ile ortak bir Balkan ittifakı tesis edilerek çok geç olmadan Üçlü İtilaf Devletleri yanında yer alınması gerektiğini ifade etmiştir. Prens Sabahaddin Bey'in bu tespitleri oldukça isabetli ve önemlidir. Kendisini idama mahkûm eden İttihatçı hükûmeti bu şekilde uyarmış olması son derece büyük bir olgunluk örneğidir.

Vatanseverliklerinden şüphe edemeyeceğimiz İttihatçılar- tıpkı Prens Sabahaddin Bey gibi- muhtemel bir savaşta Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalamayacağını, bu nedenle Üçlü İtilaf Devletleri tarafında yer almak gerektiğini çok iyi idrak etmişlerdi. Cemal Paşa'nın Fransa ve İngiltere, Talat Bey'in Rusya nezdinde yapmış oldukları ittifak çabaları bu gerçeği gözler önüne sermektedir. Ancak Prens Sabahaddin Bey'in söz konusu telgraflarında, İttihatçıların söz konusu ittifak teşebbüsleriyle ilgili herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Oysaki iç siyasi gelişmeleri yakından takip eden Prens Sabahaddin Bey'in ittifak teşebbüslerinden haberdar olmaması zayıf bir ihtimal olarak görünmektedir. Telgraflarında bu husustan hiç bahsetmemiş olması ya gerçekten konuya vakıf olmadığı ya da İttihatçılarla yaşamış olduğu amansız siyasi rekabet gerçeğini akıllara getirmektedir. Buna karşın İttihatçıların, Prens Sabahaddin Bey'in söz konusu telgrafları üzerine nasıl bir tavır sergiledikleri veya ne düşündükleri konusu başka bir çalışmanın konusudur. Kanaatimizce İttihatçılar onun görüşlerine önem vermişlerdir. Fakat İtilaf Devletleri'nin bitmek tükenmek bilmeyen hırsları ve ittifak tekliflerine yanaşmamaları ister istemez farklı bir dış politika seçeneğini gündeme getirmiştir. Öte yandan ilk defa tarafımızca yayınlanmış olan bu tarihi belgeler, Prens Sabahaddin Bey'in vatan kavramını yaşadığı siyasi hesaplaşmaların üzerinde tuttuğu gerçeğini hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymuştur.

Ek-7. Prens Sabahaddin Bey. (Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin Hayatı ve İlmî Faaliyetleri*, İstanbul 1977).

Ek-8. Talat Bey. (Taksim Atatürk Kitaplığı).

Ek-9. Padişah V. Mehmed Reşad ve Harbiye Nazırı Enver Paşa. *Taksim Atatürk Kütaplığı Kartpostal Arşivi*, No: 25373.

V

1915 ERMENİ SEVK VE İSKÂNI OLAYI¹

Günümüzde en fazla tartışılan tarihi konuların başında *Ermeni Meselesi* ve bu meselenin en önemli süreci durumunda olup, 1915 Mayıs başlarında uygulamaya konulan ve ülkedeki Ermenilerin Suriye ve Mezopotamya'ya gönderilmelerini öngören iskân kararı gelmektedir. Meselenin bu kadar dallanıp budaklanmasında Ermenilerin uzlaşmaz tutum sergilemeleri ve başta Amerika ile Fransa olmak üzere büyük devletlerin ülkemize yönelik siyasi çıkarlar gözetmesinin önemli rolü olmuştur. Çalışmamızda 1915'te yaşanan olaylara farklı bir açıdan bakabilmeyi ve söz konusu olaylarla ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalara ışık tutabilmeyi amaçladık. Bu yüzden şimdiye kadar pek çok çalışmada ele alınmış olan Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihçesine, I. Dünya Savaşı öncesi yaşanan gerginliklere, Van, Zeytun İsyanları'nın ayrıntılarına değinmek yerine iskân kararının alınmasına neden olan gelişmelere, bu kararın ne şekilde değerlendirilmesi gerektiğine, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ermenilere karşı olumsuz bir tutumda olup olmadığına, 1915 olaylarının yargılanma sürecine ve Ermenilerin bu mesele dolayısıyla ortaya koymuş oldukları uzlaşmaz tutumun boyutlarına orijinal belgelerden istifadeyle değinmeye çalışacağız.

¹ “1915 Ermeni Olaylarına Farklı Bir Bakış”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, Sa.1, Yıl:2008, s. 54–65.

1-1915 ERMENİ SEVK VE İSKÂN KARARI² NİÇİN ALINMIŞTIR?

Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile bir ittifak antlaşması imzalamış, 3 Ağustos'ta da seferberlik ilan etmişti. Ancak Ermenilerin çoğunluğu seferberlikle ilgili alınmış olan kararlara uymamışlar, meclisteki Ermeni mebuslarından bir kısmı da Rusya'ya kaçmışlardı. Bu durum üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Bey Erzurum Ermeni Mebusu Varteks Efendi'yi çağırarak olası taşkınlıklar durumunda can ve mal kayıplarının önüne geçilebilmesi amacıyla sağduyulu hareket etmeye davet etmiştir. Bu sıralarda ortaya çıkan küçük çaplı olaylar bastırılmışsa da 1915 Şubat'ında Zeytun ve Nisan ayı içerisinde Van, Çatak ve Bitlis'te baş gösteren geniş çaplı isyanlar, İttihat ve Terakki Hükûmeti'ni oldukça güç durumda bırakmıştır.³ Bölgedeki Ermeni isyanlarının giderek tehlikeli boyutlara ulaşması ve Ermenilerin Ruslarla iş birliği yapıp Müslüman ahaliyi katletmeye başlamalarının ardından, bu tarihe kadar iyi niyetini muhafaza eden Dâhiliye Nazırı Talat Bey, 24 Nisan 1915'te tüm vilayetlere göndermiş olduğu bir genelgeyle Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını ve sorumlularının derhâl tutuklanmalarını

² Konuyla ilgilenen pek çok araştırmacı, 1915'te yaşanan bu olaylar için *tehcir* kelimesini kullanmaktadır. Ancak, yurt dışındaki bazı Ermeni yazarlar *tehcir* kelimesinin ülke dışına sürülme, göç ettirme anlamlarına tekabül ettiğini iddia etmektedirler. *Tehcir* kelimesinin bu şekilde kullanılmasının hatalı olacağı kanaatindeyiz. Çalışmamızda tamamen Osmanlı Devleti sınırları içerisinde gerçekleşmiş olan söz konusu olaya ilişkin, yukarıda belirttiğimiz şekilde bir yanlış anlaşılmaya meydan vermemek amacıyla *tehcir* ifadesi yerine *sevk ve iskân* tabirlerini kullanmayı uygun bulduk. Bu konudaki dayanak noktamız ise konuya ilişkin, 31 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükelâ'da alınmış olan kararda kullanılan *sevk ve iskân* tabirleri olmuştur. Meclis-i Vükelâ'nın söz konusu kararı için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1995, s. 30–32. Benzer görüşler için bkz. M. Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İstanbul 1996, s. 165.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 5–8.

istemiştir.⁴ Söz konusu genelgeyle Ermeni komitecilerine büyük bir darbe indirilmiş olmasına rağmen isyan olaylarının önü alınamamıştır. Bu yüzden, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden olan Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın 8–10 Nisan 1915 tarihli telgrafı üzerine Konya'ya sevklerine karar verilmiş olan Zeytun Ermenileri, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in yukarıda belirtmiş olduğumuz ve güvenlik gerekçelerinin ileri sürüldüğü genelgesi üzerine Halep, Urfa ve Zor'a iskân edilmeye başlanmıştır.⁵ Olayların artarak devam etmesi üzerine Harbiye Nazırı Enver Paşa, 2 Mayıs 1915'te Talat Bey'e bir yazı göndererek toplu hâlde bulunan Ermenilerin Rusya içlerine ve Anadolu'nun farklı bölgelerine gönderilmelerini istemiştir.⁶ Talat Bey, Enver Paşa'nın bu yazısı üzerine Ermeni yurttaşların iskânını fiilen başlatmış, birkaç hafta sonra da konuyu Meclis-i Vükelâ'ya havale etmiştir. Olağanüstü toplanan Meclis-i Vükelâ, 31 Mayıs 1915 tarihli toplantısının ardından Ermeni iskânına dair gerekli resmî müsaadeyi vermiştir.⁷ Sonuç olarak, Ermeni iskânı kararı -İlber Ortaylı'nın da ifade ettiği gibi- olası bir isyan hazırlıklarına karşı alınmış bir tedbir niteliğinde olmayıp Ermenilerin bizzat isyan etmeleri ve masum Türk-Müslüman halkı katletmeleri üzerine son çare olarak alınmıştır.⁸ Nitekim Dâhiliye Nazırı Talat Bey, sevk kararının alınmasında amaçlarının Ermenileri imha etmek olmadığını, bilakis cephe ge-

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 7; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914–1918)*, Ankara 2001, s. 38–45; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van 1990, s. 78–79.

⁵ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 44–45.

⁶ Süslü, *a.g.e.*, s. 109–110.

⁷ Karar sureti için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 30–32. Tunaya'ya göre Talat Bey, 26 Mayıs'ta Sadrazam Said Halim Paşa'ya bir yazı göndererek esasında bir hükümet kararı olarak yayınlanması gereken kanunu, *İttihatçı bir yöntemle* tek başına çıkartmıştır. Meclis-i Vükelâ'nın kararı, Talat Bey'in bu yazısından beş gün sonra çıkarılmıştır. T. Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler*, C. I, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 604.

⁸ İlber Ortaylı, "Soykırım Olmadı Yaşananlar Mukatele", *Hürriyet*, 6 Nisan 2005, s. 20.

risi güvenliğini sağlamak, Ermeni çetelerinin lojistik imkânlarını ortadan kaldırmak, Ermenilerin Ruslarla işbirliğini engellemek ve bu sayede Doğu Anadolu'da kurulması planlanan Ermeni devleti senaryolarının önüne geçmek olduğunu belirtmiştir.⁹ Başlangıçta savaş bölgeleriyle sınırlı tutulan iskân kararı, ülke içerisinde olası bir iç savaşa meydan vermemek amacıyla Anadolu içlerinde yaşayan diğer Ermeniler için de uygulamaya konulmuştur.¹⁰ Bu arada Ermenilerin iskân edilmesini öngören kararın Almanya'nın teşvikiyle alındığına dair bazı iddialar bulunmaktadır.¹¹ Ancak Enver Paşa'nın ilgili yazısı gereğince Ermeni iskânını başlatmış olan Talat Bey, 16 Aralık 1915'de ülke genelindeki tüm vilayet ve mutasarrıflıklara bir yazı göndererek iskân kararının herhangi bir devletin baskısı veya etkisi altında kalınmadan tamamen iç güvenlik gerekçeleriyle alındığını vurgulamıştır.¹²

⁹ BOA, DH.ŞFR, 59/19, 3 Kanun-ı Evvel 1331 (16 Aralık 1915).

¹⁰ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan vd, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 64.

¹¹ İlber Ortaylı, 2001'de *Popüler Tarih*'te ve 6 Nisan 2005'te *Hürriyet* gazetesinde yayınlanan makalesinde Ermeni iskân kararının alınmasında Alman Genelkurmayı'nın ısrarlı önerilerinin etkili olduğunu iddia etmektedir. İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s. 20. Aynı görüşler, bir başka çalışmada İlber Ortaylı'dan alıntı yapılarak savunulmuştur. Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, Kaynak Yay., İstanbul 2003, s. 39–40. Eldeki belgelerle uyumayan gerek Ortaylı'nın gerekse Kılıç'ın bu yargılarına katılmamız mümkün değildir. Talat Bey tarafından yukarıda zikrettiğimiz tüm vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 16 Aralık 1915 tarihli genelge bu konuda aksi bir yargıya mahal bırakmamaktadır. Ayrıca Talat Bey, yurt dışına çıkışının ardından kaleme almış olduğu hatıralarında bir takım kötü niyetli propagandacılar tarafından kasıtlı olarak ortaya atılan bu tür iddiaların aynı zamanda Almanya'nın da onurunu zedelemeye yönelik olduğunu belirtmiştir. *Talat Paşa'nın Anıları*, (Yayına Haz. Alpaz Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2003, s. 77–78.

¹² BOA, DH.ŞFR, 59/19, 3 Kanun-ı Evvel 1331 (16 Aralık 1915).

2-ÜLKEDEKİ ERMENİLER İÇİN ÖNGÖRÜLEN, 31 MAYIS 1915 TARİHLİ SEVK VE İSKÂN KANUNU ETNİK TEMİZLİK ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLEBİLİR Mİ?

İmparatorluk geleneğine sahip bir devletin en temel görevlerinden birisi olan iç güvenlik meselesi, değişik etnik gruplar göz önüne alınarak problemsiz bir şekilde çözüme kavuşturulmalıdır. Osmanlı Devleti'nin 1915'te artarak devam eden Ermeni saldırılarına karşı başta Doğu Anadolu olmak üzere ülkedeki Türk-Müslüman halkın can güvenliğini sağlamak amacıyla Ermeni vatandaşlarını bulundukları bölgelerden kendi sınırları içerisindeki bir başka bölgeye iskân etme olayını “bir etnik grubu imha etmek” tabiriyle izah etmek mümkün değildir. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz imparatorluk geleneğiyle yetişmiş ve bu geleneği özümsemiş İttihat ve Terakki liderlerinin ve sayısız etnik yapıyı yüzyıllardır bünyesinde barış ve huzur içerisinde yaşatma geleneği olan Osmanlı Devleti'nin, sınırları içindeki küçük bir Ermeni azınlığı özellikle hedef almış görünüyorsa tarihsel gerçeklerle de bağdaşmamaktadır. İçerisindeki irili ufaklı birçok azınlık grubu muhafaza eden Osmanlı Devleti böyle bir iddianın muhatabı olmaktan çok uzak görünmektedir. Zira böyle ciddiyetsiz ve asılsız iddiaların hiçbirisi, aynı gerekçelerle iskâna tabi tutulmuş olan Arap ve Rumlar¹³ ile herhangi bir iskâna

¹³ Mesela Ermenilerin ardından, 23 Nisan 1916 tarihli kararnameyle Suriye'den Anadolu'ya nakledilmeye başlanılan Arap ailelerin nakil işlemleriyle ilgili ayrıntılı bir genelge yayınlanmış, ulaşım masrafları tamamen devlet tarafından karşılanmış, iaşelerinde, mefruşat ve elbise ihtiyaçlarında kullanılmak üzere ilgili vilayetlere gerekli tahsisatlar gönderilmiştir. BOA, *DH.Ş-FR*, 63/145 a, 145 b, 64/293, 72/66, 82/72, 82/98, 10 Nisan 1332, 31 Mayıs 1332, 8–13 Kanun-ı evvel 1333 (23 Nisan 1916, 13 Haziran 1916, 8–13 Aralık 1917). Bu konuda ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 271–283. Bunlara ek olarak Sadrazam Talat Paşa, 1917 sonlarında iskâna tabi tutulmuş Arap ve Rum Osmanlı vatandaşlarının tıpkı Ermeni vatandaşları gibi, her türlü ihtiyaçlarının karşılanacağını taahhüt etmiştir. Talat Paşa'nın ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 80/86, 8 Teşrin-i evvel 1333 (8 Ekim 1917).

tabi tutulmayan Yahudi, Dürzi, Maruni, Kürt, Süryani, Arnavut ve Boşnak Osmanlı vatandaşlarından gelmemiştir. Kaldı ki sınırları içerisindeki tüm unsurları bir arada yaşatma ve bu sayede devletin bütünlüğünü muhafaza etme amacı güden İttihatçıların salt Ermeni azınlığı kasıtlı olarak hedef almış olması, tarihsel gerçeklerle örtüşmemektedir.¹⁴ Ermenilerin nakli ve yerleştirilmeleri sırasında İttihatçı liderlerin resmî yazışmaları dikkate alınırsa onlarda öldürme düşüncesi yerine tamamen insancıl kaygıların ağır bastığı açıkça görülmektedir. Şu gerçeği de belirtmemizde fayda olduğu kanaatindeyiz: Ermeni vatandaşlarımızın iskânları sırasında yaşanan bazı çirkin olayların sorumlusu olarak içeride ve dışarıda pek çok araştırmacının İttihatçı liderleri hedef göstermesi büyük bir talihsizlik olup son derece hassas bir dönemde ülke yönetimine gelmiş bu değerli insanların hayatlarına ve devlet görevlerindeki durumlarına ilişkin hiçbir bilgi ve belgeye sahip olunmadığı gerçeğini ortaya

¹⁴ İttihatçılar, 1909 Adana Olayları'nda olayları başlatan taraf olmalarına rağmen Ermenilere karşı herhangi bir tavır almamışlar, aksine *İttihad-ı anasır* fikri çerçevesinde yaraların sarılmasına gayret gösterilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 69-73. Mahmut Şevket Paşa'nın, 11 Haziran 1913'te öldürülmesinin ardından kurulan ve İttihatçıların tam iktidar dönemlerinin ikinci kabinesi olarak bilinen Said Halim Paşa Hükûmeti'nde posta ve telgraf nazırlığına -Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti'nde de başarıyla görev yapmış olan- Oksan Efendi adlı bir Ermeni getirilmiştir. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 114; *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, (Derleyen: Adem Sarıgöl), IQ Yay., İstanbul 2001, s. 263. Ayrıca İttihatçıların önde gelen isimlerinden Dr. Nazım ve Celal Bayar tarafından çıkarılan *Halka Doğru* dergisinden, 1915 olaylarından 7 ay kadar önce yazılmış bir makedede; Ermeni vatandaşlarının matbaacılığa başlamalarının 400. yıldönümü münasebetiyle gerçekleştirilen şenliklerden övgüyle bahsedilmiştir. Makalenin devamında ise Ermenilerin yalnızca bir kısmı tarafından yapılan taşkınlıkların ve Ermeni olarak kabul ettikleri Arşakıyan krallarının fotoğraflarını taşımalarının Türk kardeşlerini incitmiş olduğu da nazik bir ifadeyle belirtilmiştir. *Halka Doğru*, Sa. 28, 17 Teşrin-i evvel 1329 (30 Ekim 1913). Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi İttihatçıların Ermenilere karşı özel bir düşmanlığının olduğunu iddia etmek tarihsel gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

çıkarmaktadır.¹⁵ Üst düzey resmî yazışmalar İttihatçı lider kadronun nakil ve yerleştirme işlemleri sırasındaki tutumlarını açıkça gözler önüne sermektedir. Örneğin dönemin yabancı basını tarafından Enver Paşa'yla birlikte olayların baş aktörlerinden birisi olarak gösterilen Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in¹⁶ 14 Haziran 1915 tarihli Ermeni kabilelerine eşkiyalar tarafından yapılan her türlü saldırının en ağır şekilde cezalandırılmasını,¹⁷ 12 Temmuz 1915 tarihli nakil sırasında kimsesiz kalmış Ermeni çocuklarının bakım, terbiye ve maiyetlerinin temin edilmesini,¹⁸ 16 Ağustos 1915 tarihli Ermeni vatandaşların nakli sırasında can, mal ve ırz güvenliklerinin sağlanarak işlerinin temin edilmesini,¹⁹ 26 Eylül 1915 tarihli yolculuk güzergâhlarında ihmali görülen kamu mensuplarının görevden

¹⁵ İttihatçı lider kadrosunun önde gelen isimlerinden Talat Paşa'nın "askeri bir önlemden başka bir şey olmayan sevkîyat kararı, vicdansız ve karaktersiz insanların elinde bazı üzücü hadiselerle yol açmıştır. Ancak İttihat ve Terakî yönetiminin Ermenilerin başına gelen bu hadiselerden dolayı son derece üzgün olduğu" şeklindeki sözleri de bu iddialarımızı desteklemektedir. *Talat Paşa'nın Anıları*, s. 77.

¹⁶ Mesela İngilizlerin ünlü yayın organı *The Illustrated London News*, 18 Eylül 1915 tarihli sayısında yaşananları Ermenilerin Almanların gözü önünde katledilmesi ve Enver Paşa ve Talat Bey'i de bu katliamın başlıca sorumluları olarak göstermiştir. *The Illustrated London News*, Sa. 361, 18 September 1915, s. 502-503.

¹⁷ Talat Bey'in ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 54/9, 54/10, 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915); 54/162, 13 Haziran 1331 (16 Haziran 1915); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler* s. 43–44, 52–53.

¹⁸ Dâhiliye Nazırı Talat Bey, iskân esnasında yetim kalmış çocukların bakım ve işlerinin temini hususunda, 12 Temmuz 1915 tarihinde vilayetlere göndermiş olduğu bir genelgeyle bu konuda gerekli işlemlerin bir an evvel tamamlanmasını istemiştir. Talat Bey'in ilgili genelgesi için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 54/411, 28 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915). Dâhiliye Nezareti ayrıca, 26 Kasım 1915'te Elazığ Valisi Sabit Bey'e göndermiş olduğu telgrafla, yaklaşan kış şartları sebebiyle kimsesiz kalmış Ermeni kadın ve çocuklarının sevk edilmeyerek civardaki uygun köylere yerleştirilmesini istemiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 58/124, 12 Teşrin-i sâni 1331 (25 Kasım 1915).

¹⁹ BOA, *DH.ŞFR*, 55/292, 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915).

alınmalarını,²⁰ 27 Ekim 1915 tarihli yaklaşan kış şartları dolayısıyla yola çıkartılmışlar müstesna olmak kaydıyla yeni iskânların yapılmamasını,²¹ 25 Kasım 1915 tarihli Ermeni iskânlarının geçici olarak durdurulmasını,²² 15 Mart 1916 tarihli söz konusu sevkıyatın tamamen durdurulmasını²³ ve 1 Temmuz 1917 tarihli Ermenilere karşı boykot çağrısında bulunanlara şiddetle karşı çıkılmasını isteyen yazıları,²⁴ günümüz dünya kamuoyu ve Ermeni diasporası tarafından ortaya atılan haksız ve temelsiz iddiaların gerçeklerden ne

²⁰ BOA, *DH.ŞFR*, 56/186, 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915). Talat Bey, iskân sırasında gerekli ciddiyeti göstermeyip lakayt davranması nedeniyle Tenos Kaymakamı Cemil Bey'i azletmiştir. BOA, *DH.ŞFR* 57/105, 11 Teşrin-i evvel 1331 (24 Ekim 1915); *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 115, 433. Aynı uygulamalar çerçevesinde sevk edilen Ermenilerden cüzi miktarda paraya ev satın almış olan bir polis memuru bile en ağır şekilde cezalandırılmıştır. BOA, *DH.ŞFR*, 56/236, 17 Eylül 1331 (30 Eylül 1915).

²¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 117.

²² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 12.

²³ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 75-77. 31 Aralık 1918'de sevk ve iskâna tabi tutulan Ermenilerin geri dönüş kararnamesi çıkartılmıştır. Ancak geri dönen Ermeni nüfusu hakkında kesin rakamlara sahip değiliz. Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 82-84. Öte yandan iskâna tabi tutulan Ermeni nüfusu hakkında farklı iddialar bulunmaktadır. Yusuf Halaçoğlu'na göre (8 Şubat 1916 tarihi itibarıyla) yaklaşık 438.000, T. Zafer Tunaya'ya göre (Kamuran Gürün'den naklen) 702.500 Ermeni sevk edilmişti. Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 75-77; T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 604. Türk Tarih Kurumu tarafından yapılmış olan bir çalışmada; I. Dünya Savaşı boyunca Ermeni vatandaşlarımızdan 500.000'i savaş bölgesi olmayan Suriye ve Irak'a sevk edilmişler, 350.000 ile 500.000'i Doğu Anadolu ve Karadeniz üzerinden Kafkaslara göç etmiştir. Savaş müddetince, salgın hastalıklar ve doğal ölümler de dâhil toplam 200.000 civarında Ermeni vatandaşımız hayatını kaybetmiş ve 400.000 ile 500.000 civarında Ermeni vatandaşımız ise iskândan muaf tutulmuştur. Bu rakamlar, Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan toplam Ermeni nüfusunun 1.500.000 olduğunu dikkate aldığımızda gerçeğe daha yakın görünmektedir. Konuya ilişkin olarak geniş bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, *a.g.e.*, s. 106. Öte yandan iskân sırasında hayatını kaybeden Ermeni sayısı hakkında da çelişkili iddialar bulunmaktadır. İngiliz basınına göre, nakil sırasında toplam 800.000 Ermeni öldürülmüştür. *The Illustrated London News*, Sa. 361, 18 September 1915, s. 502-503. Ancak bu rakamların abartılı ve kasıtlı olduğu kesindir.

²⁴ BOA, *DH.HMŞ*, 14/77, 18 Haziran 1332 (1 Temmuz 1917).

kadar uzak olduğunu gözler önüne sermektedir. Yine İttihatçı lider kadrosunun önde gelen isimlerinden birisi olan ve bahriye nazırlığı ile IV. Ordu kumandanlığı gibi son derece önemli ve kritik görevlerde bulunan Cemal Paşa'nın şimdiye kadar gün yüzüne çıkmamış ancak *Ahmed Cemal Paşa* adlı biyografik doktora çalışmamızın sonucunda aydınlığa kavuşan, Paşa'nın hem iskân sırasında hem de iskân sonrasındaki genel tutumuna ilişkin detay bilgi ve belgeler, özellikle İttihatçı liderlere yönelik ithamların ne denli haksız ve mesnetsiz olduklarını ispatlamaktadır. Zira Ermenilere yönelik iskân kararının alınmasında Cemal Paşa'nın hiçbir rolü olmamış ve bu kararının alınmasına kadar geçen sürede kendisine konuyla ilgili bilgi dahi verilmemiştir.²⁵ İskân olayının başlaması üzerine Cemal Paşa, Ermenilerin Adana ve Halep üzerinden Mezopotamya'ya gönderilmelerine karşı çıkmıştır. Ona göre, hükûmet tarafından öngörülen bölgeye sevk edilecek Ermeniler, çok büyük zorluklarla karşılaşacaklardı. Paşa'nın bu düşüncesine dayanak teşkil eden en önemli neden ise bölgenin oldukça karışık olması ve yeni gelecek Ermeni kabilelerinin bu durumdan olumsuz yönde etkilenecekleri gerçeğiydi. Cemal Paşa'nın bu tutumu, İttihat ve Terakki içerisinde küçük çaplı münakaşalara bile sebep olmuştu. Mesela, İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumi azalarından olan Dr. Bahattin Şakir Bey, "Biz Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Mamûretülaziz, Diyarbakır muhacirlerinin yüzde doksan beşini Musul cenubuna gönderiyoruz, siz ise onları Halep'e sevk ediyormuşsunuz." sözleriyle Cemal Paşa'nın bu konudaki düşüncelerinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Oldukça öfkelenen Cemal Paşa, "Bu namda bir vali ve kumandan tanımıyorum." sözleriyle Dr. Bahattin Şakir'i Enver

²⁵ *Talat Paşa'nın Hatıraları* (Yayına Haz. Enver Bolayır), İstanbul 1946, s. 138; Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Yayına Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2001, s. 422. Nitekim Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Canbolat'ı, Ermeni iskânı hakkında lazım gelen izahatı vermek üzere ancak Ekim ayı sonlarında Cemal Paşa'ya gönderebilmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 57/155, 57/157-158, 57/313, 15/24 Teşrin-i evvel 1331 (28 Ekim/7 Kasım 1915).

Paşa'ya şikâyet etmiş ve onun, bu mesele üzerinde hiçbir salahiyyete sahip olmadığını belirtmek istemiştir. Neticede bu mücadeleden galip çıkan taraf Cemal Paşa olmuştur. Onun yoğun ısrarları üzerine, 1915 Temmuz ayından itibaren Suriye'ye de Ermeni muhacirleri gönderilmeye başlanmıştır.²⁶ Cemal Paşa'nın, Ermenileri Suriye'de iskân etmeye yönelik ısrarında ondaki insancıl kaygıların çok büyük etkisi olmuştur.²⁷ Cemal Paşa ayrıca, IV. Ordu mıntıkasına yapılan Ermeni iskânının²⁸ problemsiz bir şekilde gerçekleştirilmesi uğruna çok büyük çaba sarf etmiştir.²⁹ Nitekim Paşa'nın, 19

²⁶ BOA, *DH.ŞFR*, 55-A/14, 20 Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915). İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Cemal Paşa'ya gönderilen 1 Temmuz 1915 tarihli telgrafta Suriye'ye Ermeni iskânı için gerekli işlemlerin tamamlandığına dair bilgiler bulunmaktadır. BOA, *DH.ŞFR*, 54/270-1, 18 Haziran 1331/18 Şevval 1333 (1 Temmuz 1915). Ayrıca Talat Bey'in Halep Vilayeti'ne göndermiş olduğu 29 Temmuz 1915 tarihli telgrafta, Ermeni kabilelerinin kısım kısım Suriye'ye nakillerinin başlanıldığından bahsedilmektedir. BOA, *DH.ŞFR*, 54-A/167, 16 Temmuz 1331 (29 Temmuz 1915). Bu duruma göre, Ermenilerin Suriye'ye nakillerine temmuz ayından itibaren başlanılmıştır. O halde ilk Ermeni kafilesi, Ağustos–Eylül aylarında söz konusu bölgeye ulaşmış olmalıdır. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 268. 28 Mart 1917 tarihinden itibaren ise iskâna tabi tutulmuş olan Ermenilerin Zor'a naklinden tamamen vazgeçilmiş, bunun yerine Suriye'nin Kuzey bölgeleri uygun görülmüş, Ermenilerin büyük bir kısmı Cemal Paşa'nın isteği ve dönemin Sadrazamı Talat Paşa'nın onayı ile Suriye'ye nakledilmişlerdir. Öyle ki Talat Paşa, Cemal Paşa'ya göndermiş olduğu, 28 Mart 1917 tarihli yazısında, Suriye'de hangi bölgelerde daha ne kadar Ermeni iskân edilebileceği hususunda bilgi istemiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 74//275, 74/281, 28 Mart 1333 (28 Mart 1917).

²⁷ F. Rıfki Atay, *Zeytin Dağı*, İstanbul 1981, s. 65-66; Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 269. Ermeni cemaatleri, göstermiş olduğu bu insancıl davranışlardan dolayı Cemal Paşa'ya defalarca şükranlarını bildirmişlerdi. *Talat Paşa'nın Hatıraları*, s. 138.

²⁸ Cemal Paşa'ya göre bölgeye nakledilen toplam Ermeni nüfusu ortalama olarak 150.000 civarındadır. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 422. Eski Hariciye Nazırlarından Noradungian Gabriel Efendi ise Lozan Konferansı tali komisyonuna sunmuş olduğu raporunda 140.000 rakamından bahsetmiştir. Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 141.

²⁹ Bu konuda Dâhiliye Nezareti de ilgili valiliklere gereken uyarılarda bulunmuştur. BOA, *DH.ŞFR*, 55/292, 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915). Bu arada şu hususu belirtmekte fayda vardır: Cemal Paşa, Suriye'de yalnızca

Haziran 1916'da bölgedeki vilayet ve mutasarrıflıklara göndermiş olduğu Ermeni kabilelerine iyi muamele edilmesi yönündeki ihtar tebligatı da bu konudaki hassasiyetini açıkça ortaya koymaktadır.³⁰ Cemal Paşa bu ihtarla yetinmemiş, iskân sırasında zafiyet gösteren Osmaniye Mutasarrıfı Fethi Bey ve İslâhiye Kaymakamı Nusret Bey'i görevlerinden azletmiştir. Onun bu tutumunu kendi yetki alanına müdahale olarak algılayan Dâhiliye Nazırı Talat Bey, bu olay üzerine Cemal Paşa'ya sert bir telgraf göndermiştir. Söz konusu telgrafta Talat Bey; mutasarrıf ve kaymakam gibi mülki amirlerin değiştirilmesi ve azil işlemlerinin doğrudan doğruya Dâhiliye Nezaret'i'ne bilgi verilerek yapılmasını, Cemal Paşa'nın söz konusu mülki amirleri tek başına görevden almasının doğru bir uygulama olmadığını, bu yüzden Fethi ve Nusret beylerin mağduriyetlerinin giderilmesi maksadıyla tekrar görevlerine dönmelerinin gerekliliğini savunmuştur.³¹ Yaşanan bu yetki tartışmasının ardından Ermeni vatandaşlarının haklarını koruma hususundaki insancıl tutumunu artırarak devam ettiren Cemal Paşa, bu doğrultuda Ermeni mebusları Zöhrap ve Varteks efendileri katleden, aynı zamanda İttihat ve Terakki mensubu olduğu iddia edilen Çerkez Ahmet ve Nazım isimli iki zanlıyı uzun uğraşlardan sonra yakalatarak idam ettirmiştir.³² Cemal Paşa bunların dışında Suriye'ye gelen Ermeni kabilelerinin iâsesi işiyle yakından ilgilenmiş,³³ yeni iskân yerleri (köyler/mahalleler) hazırlatmış ve yetim kalan çocukları için de

Ermenilerin iskân işiyle uğraşmamıştır, aynı zamanda Trablusgarp ve Ceza-yir'den göç eden Türk-Müslüman muhacirlerinin iskân edilmeleri için de büyük çaba göstermiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 60/10, 2 Kanun-ı sâni 1331 (15 Ocak 1916).

³⁰ A. Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İstanbul 1954, s. 121; Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 269.

³¹ Talat Bey'in ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 58/141, 15 Teşrin-i sâni 1331 (28 Kasım 1915).

³² F. Rifki Atay, *a.g.e.*, s. 66-67. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Levon Panos Dabağyan, *Sultan Abdülhamit ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2001, s. 256-259; Artuç, *a.g.e.*, s. 269-270.

³³ BOA, *DH.ŞFR*, 57/317, 24 1331 (6 Kasım 1915).

belirli şehirlerde yetimhaneler kurdurtmuştur.³⁴ Bölgedeki insan-cıl ve başarılı çalışmaları yakından takip eden İttihat ve Terakki Hükûmeti, Suriye'ye gelmiş olan Ermeni kafilelerinin iâşesi için göndermiş olduğu paraların dağıtımını işini de bizzat Cemal Paşa'nın inisiyatifine bırakmıştır³⁵. Cemal Paşa bu çalışmalara ek olarak, Talat Bey'in de uygun görmesiyle, İstanbul'da bulunan eski Ermeni Patriği Ormanyan'ın Şam'da ikamet ettirilmesini³⁶ ve Patrikhane'ye 2.000 lira gibi yüklü bir yardımın verilmesini sağlamıştır.³⁷

Bu arada sevkiyatla birlikte bölgedeki nüfus dengelerinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. İttihat ve Terakki Hükûmeti bu yüzden ülkedeki tüm Ermenileri Rus Açmiyazın (Eçmiyazın) Katogikosluğu'nun tesirinden kurtarmak istemiş, Sis Katogikosluğu ile İstanbul Patrikliği'nin birleştirilmesine karar vermiştir. Bu amaçla, Kudüs'te ikamet eden Sis Katogikosu'nu ikna etme görevi de Cemal Paşa'ya verilmiştir.³⁸ Bu görev Paşa tarafından başarıyla

³⁴ Artuç, *a.g.e.*, s. 296. Cemal Paşa, mevcut yetimhanelerin ihtiyacı karşılamaması üzerine, Ermeni çocuklarının bir kısmını Türk yetimhanelerine yerleştirmiş, kanuni engelleri aşmak için de bu çocuklara Türk-Müslüman isimleri verilmesini sağlamıştır. H. Edip Adivar, *Memories of Halide Edip*, London 1926, s. 428–429.

³⁵ Talat Bey, Enver Paşa ile görüş alışverişinde bulunduktan sonra Cemal Paşa'ya göndermiş olduğu 8 Nisan 1916 tarihli telgrafında, Ermenilere yabancılar tarafından gönderilen para yardımlarının kabul edilmemesini ve bu işin ya mahallî hükûmetler ya da Cemal Paşa'nın kontrolü altında yapılmasını özellikle ifade etmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 62/276, 26 Mart 1332 (8 Nisan 1916).

³⁶ BOA, *DH.ŞFR*, 67/28, 3 Ağustos 1332 (16 Ağustos 1916). Cemal Paşa'nın girişimiyle, Ormanyan'a birkaç hafta içinde Kudüs'te devamlı ikamet hakkı da verilmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 67/130, 16 Ağustos 1332 (29 Ağustos 1916).

³⁷ BOA, *DH.ŞFR*, 76/147, 15 Mayıs 1333 (15 Mayıs 1917); Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 297.

³⁸ Osmanlı Hükûmeti, ilk başlarda Kudüs'teki Ermeni Patrikhanesi'ni tanımamıştı. Heyet-i Vükelâ, yukarıda belirttiğimiz birleşme olayından sonra Patrik'in Sis'te oturmasına karar vermiş ancak bu mümkün olmayınca Kudüs'e razı olmuştur. Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in yazısı için bkz. BOA, *DH.ŞFR*, 63/136, 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916). Ayrıca bkz. Y. Hik-

yerine getirilmiş olup ülke içerisindeki tüm Ermeniler, 10 Ağustos 1916 tarihinden itibaren Kudüs'te tek bir makama bağlanmıştır.³⁹ Cemal Paşa, bu tarihten itibaren de Ermeni Patrikhanesi'nin her türlü meselesiyle yakından ilgilenmiştir.⁴⁰ Nitekim onun bu yakın ilgi ve alakasından dolayı Ermeni Katogikosu Sehak Efendi, cemaati ve mezhebiyle ilgili bütün resmî müracaatlarını Cemal Paşa'ya yapmıştır. Bu durum üzerine, cemaat ve mezheplerle ilgili her türlü meselede tek yetkili merci olan Adliye ve Mezhap Nezareti, Sehak Efendi'ye resmî yazışmalarını Cemal Paşa'yla değil bizzat kendileriyle yapmaları gerektiği şeklinde bir uyarıda bulunmak zorunda kalmıştır.⁴¹

Cemal Paşa öbür taraftan yabancı ülkelerde yaşayan Ermenilerin bölgeye sızarak propaganda faaliyetlerine katılmalarına engel olmaya çalışmıştır.⁴² Cemal Paşa, bu doğrultuda Halep'te sahip olduğu oteli kumarhane ve fuhuş evi olarak kullanan ve Ermenileri kışkırttığı haber alınan Baron isimli bir Ermeni'nin derhâl bölgeden uzaklaştırılmasını emretmiştir.⁴³ Ayrıca, Talat Bey'in uyarıları doğrultusunda, çetelerle münasebet içerisinde bulunan Ermenileri tevkif ettirerek haklarında soruşturma açtırmıştır.⁴⁴

met Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III/3, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 49–59.

³⁹ Y. Hikmet Bayur, *a.g.e.*, C. III/3, s. 57.

⁴⁰ Mesela Kudüs'teki Ermeni Katogikos ve Patrikliği, *Mar-ı Yakup Manastırı*'nin tamir ve çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için Cemal Paşa'dan yardım istemişlerdir. Hükûmet, Paşa'nın ilgili başvurusu üzerine herhangi bir zaruret bulunmadığı halde hem paskalya vesilesiyle hem de Ermeni cemaatinin kötü niyetli kişilerin propagandalarına maruz kalmasını engellemek amacıyla yeterli paranın temini için çalışacağını, olmadığı takdirde söz konusu manastıra bağlı emlak vergilerinin tecil edileceği sözünü vermiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 72/224, 20 Rebiülahir 1335 (13 Şubat 1917).

⁴¹ BOA, *DH.ŞFR*, 69/71, 10 Teşrin-i evvel 1332 (23 Ekim 1916).

⁴² BOA, *DH.ŞFR*, 60/35, 3 Kanun-ı sâni 1331/27 Temmuz 1332 (9 Ağustos/16 Ocak 1916).

⁴³ BOA, *DH.ŞFR*, 66/192, 3 Kanun-ı sâni 1331/27 Temmuz 1332 (9 Ağustos/16 Ocak 1916).

⁴⁴ BOA, *DH.ŞFR*, 63/307, 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916).

3- SEVKİYAT KARARININ YENİDEN GÜNDEME GETİRİLMESİ VE YARGILANMA SÜRECİ

1915'te gerçekleştirilmiş olan Ermeni sevk ve iskân olayı, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ve İttihatçı liderlerin yurt dışına çıkışının⁴⁵ hemen ardından, İtilaf Devletleri'nin baskısı altında kurulan İttihatçı aleyhtarı Osmanlı hükûmetleri tarafından yeniden gündeme getirilmiştir.⁴⁶ Birinci Damat Ferit Paşa Hükûmeti döneminde, Almanya'da oldukları belirlenen İttihatçı liderlerin iadeleriyle ilgili Hariciye Nezareti'nin isteği üzerine tesis edilen Sıkıyönetim Mahkemesi Tahkik Heyeti tarafından hazırlanmış olan 21 Mart 1919 tarihli *İzahname*'de, 1915 Ermeni iskânı için *askerî sebeplerden dolayı Hükûmet-i Osmaniyece alınmış bir tedbir* ibaresi kullanılmıştır.⁴⁷ Söz konusu belgede sevkîyat olayının etnik bir imha hareketi olmadığı belirtilmesine karşın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumi azasından Dr. Bahaddin Şakir ile eski Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in 1915 Haziran'ında Erzincan ve Trabzon'da bir takım olumsuz hadiselerin içerisinde yer aldıkları iddia edilmiştir. Bu iddialara göre Dr. Bahaddin Şakir Bey, 1915 Haziran ayı içerisinde Erzurum ve Erzincan'dan yola çıkartılmış olan Ermenilerin Kemah Boğazı'nda pusuya düşürülerek Kürt çetecilerin saldırılarına maruz kalmalarına sebebiyet vermiştir. Bu saldırılar sonucunda Ermeni kafilesinin tamamı katledilmiş ve yanlarında bulunan değerli eşyaları da gasp edilmiştir.⁴⁸ Cemal Azmi Bey ise Trabzon'dan gerçekleşen sevkîyat sırasında⁴⁹ kimsesiz kalmış ve

⁴⁵ İttihatçı liderlerin yurt dışına çıkışına neden olan gelişmeler ve mevcut hükûmetlerin konuya ilişkin tutumları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 295–304.

⁴⁶ BOA, *DH.HMŞ*, 6-2/12-30, lef. 1, 3 Kanun-ı evvel 1334 (3 Aralık 1918).

⁴⁷ BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 62, 63, 8 Mart 1335 (21 Mart 1919).

⁴⁸ BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 62, 8 Mart 1335 (21 Mart 1919).

⁴⁹ Trabzon'da gerçekleşen Ermeni sevkîyatıyla ilgili yargulamalar, 26 Mart–10 Kasım 1919 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yay., Ankara 2005, s. 146–156.

yetimhanelere yerleştirilmiş Ermeni çocuklarını, yetimhanelerden çıkartılıp kayıklara bindirilerek Trabzon'a bir buçuk-iki saat mesafede Karadeniz'e atılarak öldürölmelerine neden olmuştur.⁵⁰ Ancak bu iddiaların İttihatçılara karşı adeta bir kan davası düşmanlığıyla tavrı almış ve İtilaf Devletleri'nin baskısı altında kalmış Osmanlı hükümetleri döneminde gündeme getirilmiş olduğunu dikkate almak durumundayız. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinden Talat ve Cemal paşaların yukarıda bahsetmiş olduğumuz insancıl tutumlarına rağmen Dr. Bahattin Şakir⁵¹ ve Cemal Azmi beylerin böyle çirkin ve yakışksız bir eylemin içerisinde planlı ve kasıtlı olarak yer almış olabileceklerini düşünmek, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkeziyetçi yapısı dikkate alındığında, neredeyse imkânsız gibi görünmektedir.⁵² Ayrıca Erzincan ve Trabzon'da gerçekleşdiği iddia edilen bu üzücü hadiselerin varlığını kabul etsek bile bunları Ermenilere yönelik bir etnik temizlik uygulaması olarak değil, bireysel olarak Dr. Bahaattin Şakir'in ve Cemal Azmi beylerin hatasından/sorumsuzluğundan kaynaklanmış münferit olaylar olarak değerlendirmek gerekir. Nitekim İttihatçı liderlerin Almanya'dan

⁵⁰ BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 63, 8 Mart 1335 (21 Mart 1919); Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 310.

⁵¹ Dr. Bahaddin Şakir Bey hakkında yapılan bir çalışmada onun Ermenilere karşı özel bir düşmanlığının bulunmadığı hatta ailesinin dış hekimliğini bile bir Ermeni hekimin yaptığı iddia edilmiştir. Hikmet Çiçek, *Dr. Bahaddin Şakir*, Kaynak Yay., İstanbul 2004, s. 148.

⁵² Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi beyler için Hariciye Nezareti'nce hazırlanmış olan iade dosyasında; Adliye Nezareti'nin, 8 Mayıs 1335 tarih ve 29/25596 numaralı tezkeresinde adı geçen İttihatçıların Ermenilere yönelik uygunsuz faaliyetlerde bulundukları, bu suçun Ceza Kanunnamesi'nin 45, 170 ve 252. maddelerine temas ettiği, bu sebeple kanuni işlemlerin yerine getirilmesi için Almanya ile 11 Ocak 1917'de yapılmış olan iade anlaşmasının 5. maddesi gereğince iade taleplerinin bir an evvel yerine getirilmesi istenmiştir. BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 32, 32/1, 8 Haziran 1335 (8 Haziran 1919). Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi beyler hakkında gerekli evrak, 19 Nisan 1919 tarih ve 11/14353, 16/15143 numaralı iki kıta tahriratla birlikte Bern Sefareti vasıtasıyla İsviçre Hükümeti'ne de gönderilmiştir. BOA, *HR. HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 6/1, 6/2, 8 Haziran 1335 (8 Haziran 1919).

iadelerinin istenmesinde⁵³ ve 27 Nisan 1919'da gıyaben başlayan yargılanmaları sırasında, Ermeni iskânıyla ilgili planlı ve kasıtlı olarak imha eylemlerinde bulunma suçu telaffuz dahi edilmemiş olup bunun yerine "iskân sırasında işlenen suçlar" ibaresi kullanılmış,⁵⁴ bu konuda Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler dışındaki İttihatçı liderler için herhangi bir ceza söz konusu olmamıştır.⁵⁵

⁵³ Hariciye Nezareti, Alman Elçisi'ni çağırarak ülkelerinde bulunduğu öne sürülen İttihatçıların 11 Ocak 1917'de iki ülke arasında imzalanan ve suçluların iadesini içeren anlaşma gereğince iadelerini talep etmiştir. Gotthard Jaeschke'ye göre Berlin Büyükelçisi Rıfat Paşa, Mondros Mütarekesi'nin 23. maddesi gereğince, 11 Kasım 1918 tarihli sözlü notayla Alman yetkili makamlarına başvurmuştu. Notadaki ilginç nokta İttihatçıların yanlarında bol miktarda devlet parasını götürmüş olmaları ve Ermeni davasından da sorumlu olduklarının belirtilmiş olmasıydı. Buna karşılık Almanya Hükümeti, 11 Ocak 1917 tarihli suçluların iadesi anlaşmasında belirtilmiş olan hükümlerinin yerine getirilmesi halinde söz konusu notayı kabul edeceğini bildirmiştir. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1991, s. 172. Ancak iade talepleriyle ilgili Adliye Nezareti tarafından hazırlanmış olan tezkere suretlerinde Jaeschke'nin iddia ettiği Ermeni davasıyla ilgili hususlar bütün İttihatçılar için değil, Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi Beyler için söz konusu olmuştur. Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, HR. HMŞ. İŞO., 108/2, lef. 36, 36/1, 11/2, 2, 13, 3 Haziran 1335 (3 Haziran 1919), 11 Ağustos 1335 (11 Ağustos 1919), 21 Kanun-ı evvel 1335 (21 Aralık 1919), 26 Temmuz 1335 (26 Temmuz 1919).

⁵⁴ Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, DH. EUM, 5/279, Kasım 1919; BOA, HR. HMŞ. İŞO, 108/2, lef. 62, 63, 8 Mart 1335 (21 Mart 1919); BOA, DH. HMŞ, 6-2/12-30, lef. 1, 3 Kanun-ı evvel 1334 (3 Aralık 1918).

⁵⁵ İlk duruşma sonucunda Enver, Talat ve Cemal paşalar, yalnızca Bâb-ı Âli Baskını gerekçe gösterilerek idam cezasına çarptırılmışlardır. Söz konusu mahkemede, 1915 Ermeni iskânı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmayan Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya, Maarif Nazırı Dr. Nazım ve Maliye Nazırı Cavid beylere, "Trabzon, Yozgat ve Boğazlıyan'da meydana gelen üzücü olaylara engel olmamışlar, olayları öğrendikten sonra da olaylara sebebiyet verenleri cezalandırmamışlardır." şeklinde anlamsız suçlamalar yöneltilmiştir. Sonuçta yalnızca Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi beyler için Ermeni meselesiyle ilgili ayrı bir dava açılmasına karar verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Talat Paşa'nın Anıları*, s. 134–136; Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 339–340.

4- SEVK VE İSKÂN KANUNU'NA KARŞI ERMENİLERİN TEPKİSİ

Ermenilerin sevkıyat olayına karşı ilk tepkisi, 1916 yılında gerçekleşen II. Kanal Seferi sırasında olmuştur. Dönemin Roma Sefiri Galip Bey tarafından IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen, 23 Şubat ve 18 Nisan 1916 tarihli istihbarat raporlarında, Mısır'da bulunan İngiliz Ordusu'nda yaklaşık olarak 15.000–20.000 civarında gönüllü Ermeni ve Yahudi birliklerinin bulunduğu bahsedilmiştir.⁵⁶ Söz konusu raporlarda Ermeni gönüllülerinin sayısı ve nereden geldikleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Cenevre'deki Milletler Cemiyeti Arşivi'nde bulunan bir kısım belgede savaş yıllarında Türkiye'den kaçarak çeşitli yollardan Mısır'ın Süveyş Kanalı'nın başlangıcında yer alan *Port Said* kentinde bir mülteci kampında toplanmış olan Ermenilerden bahsedilmektedir. Söz konusu belgeler arasında *Port Said*'deki Ermeni kamplarını ziyaret eden Marshall N. Fox'un bir mektubu da yer almaktadır. Bu ilginç mektupta Fox, 1916–1918 yılları arasında *Port Said* Ermeni kamplarını ziyareti sırasında kampta yalnızca kadın ve çocukların bulunduğunu, erkeklerin ise *Legion d'Orient*'de silâh altında bulunduğunu ifade etmiştir.⁵⁷ Yukarıdaki iddiamızı destekleyen bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, nakil sırasında ülke dışına kaçmayı başaramış olan Ermeniler, büyük bir olasılıkla, 1915'te yaşanan iskân olayına karşı bir tepki olarak II. Kanal Seferi sırasında İngiliz Ordusu'nda gönüllü olarak görev almışlardır. Ermeniler bu tepkinin yanı sıra 1915'te gerçekleşen iskân olayını, Türkiye üzerinde çeşitli emelleri bulunan büyük devletlerin teşvik ve kışkırtmaları, özellikle Amerika'da bulunan Ermeni lobilerinin desteğiyle adeta

⁵⁶ Konuya ilişkin olarak bkz. *ATASE Arşivi*, Klasör: 532, Dosya: 2080, F. 7, 7-1, 10 Şubat 1331/7 Nisan 1332 (23 Şubat/18 Nisan 1916); Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 243.

⁵⁷ Aktaran: Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, TTK Ya., Ankara 2005, s. 104–105.

bir kan davası hâline getirmişlerdir. Bu yüzden sevkiyat kararının başlıca sorumlusu olarak gördükleri İttihat ve Terakki'nin lider kadrosunu hedef almışlar ve bu hedef doğrultusunda, sevkiyat esnasında hayatlarını kaybeden Ermeni vatandaşların intikamını almak amacıyla Talat Paşa ile başlayıp Abbas Halim Paşa, Said Halim Paşa,⁵⁸ Cemal Paşa,⁵⁹ Dr. Bahaddin Şakir⁶⁰ ve Cemal Azmi beylerin öldürülmesiyle devam eden suikastlar silsilesini gerçekleştirmişlerdir.⁶¹ Nitekim İttihatçılara yakınlığıyla bilinen Dürzî Lider Şekip Arslan Bey, Talat Paşa'nın vurulmasından yaklaşık altı gün sonra, Berlin'den Enver Paşa'ya yazmış olduğu 21 Mart 1921 tarihli mektubunda Ermeni fedailerinin Enver, Talat ve Cemal Paşaları öldürmek için Fransız askeri kılığına girerek yaklaşık bir sene öncesinden Berlin'e geldiklerini söylemiştir.⁶² Arslan'ın bu mektubu Ermenilerin suikast zincirleriyle ilgili önemli bir ipucu niteliğindedir. Bunun yanı sıra Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde bulunan ve ilk kez tarafımızca ortaya çıkartılmış olan 21 Nisan 1922 tarihli bir diğer belgede, İttihatçı liderlere yönelik Ermeni suikastlarıyla ilgili önemli iddialar bulunmaktadır. Bu iddialara göre Amerika'daki bir Ermeni cemiyeti, Talat ve Abbas Halim paşaları şehit eden Ermeni katillerini mükâfatlandırdığı gibi Mustafa Kemal ve Enver paşaları da gördükleri yerde öldürmeleri

⁵⁸ Said Halim Paşa'nın Ermeni komitacıları tarafından değil, aile içi hesaplaşma sonucu öldürüldüğü ve Ermeni komitacılarının da bu cinayeti üstlendiği şeklinde iddialar da bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Kutay, "Sadrazam Said Halim Paşa'yı Kimler Öldürdü?", *Tarih Konuşuyor*, C. I, Sa. 1, Şubat 1964, s. 48–53.

⁵⁹ Cemal Paşa suikastıyla ilgili üç farklı iddia bulunmaktadır. Söz konusu iddialar için bkz. Artuç, *a.g.e.*, s. 388–394; Abdülvahap Kara, "Yetmişbeş Yıllık Tarihi İfşaat!", *Tarih ve Düşünce*, Sayı 58, Mayıs 2005, s. 16–23.

⁶⁰ Dr. Bahaddin Şakir suikastı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Çiçek, *a.g.e.*, s. 189–196.

⁶¹ Masayuki Yamauchi, *The Green Crescent Under The Red Star Enver Pasha in Soviet Russia (1919–1922)*, Tokyo 1991, s. 69.

⁶² Şekip Arslan Bey'den Enver Paşa'ya, 21 Mart 1922. *Türk Tarih Kurumu Enver Paşa Arşivi*, Nr. 1200.

için tayin etmiş oldukları katilleri Amerika'dan yola çıkarmışlardı.⁶³ Söz konusu belgede Enver Paşa'nın yanı sıra iskân olayı ile en ufak bir ilgisi olmayan, Millî Mücadele'nin lideri konumundaki Mustafa Kemal Paşa'nın da bulunması, Ermenilerin konuyla ilgili bütün iddialarının nedenlerini daha iyi açıklamaktadır. Zira Mustafa Kemal Paşa'nın öldürülmesiyle Millî Mücadele büyük darbe alacak, Ermeniler bu belirsizlik ortamından istifadeyle I. Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirmeye fırsat bulamadıkları "Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti" rüyasını hayata geçirmiş olacaktı. Nitekim ABD Washington Ermeni Ortadoks Kilisesi Papaz Vertanes Kalayjian'ın Nisan 2005'te, 1915 Ermeni olaylarıyla ilgili yapmış olduğu konuşmasında, "Kemal (Mustafa Kemal ATATÜRK) de bir kasaptır!" şeklindeki sözleri,⁶⁴ yukarıda zikretmiş olduğumuz tarihi belgeyi daha da anlamlı hâle getirmektedir.

Sonuç olarak:

-1915'te alınan Ermeni iskân kararı, olası isyan hazırlıklarına karşı alınmış bir tedbir değildir. Aksine Ermenilerin isyan etmeleri ve Ruslarla iş birliği yapıp Osmanlı ordularına karşı bizzat savaşa girmeleri nedeniyle iç güvenliği sağlamaya yönelik alınmış bir karardır.

-İskân kararı başlangıçta cephe gerisi bölgeler için düşünülmüş ancak savaş şartları ve muhtemel bir iç savaş felaketinin önüne geçebilmek amacıyla Anadolu'nun diğer bölgelerinde de uygulanmıştır.

-İskân kararı, herhangi bir yabancı devletin baskısı veya teşviki sonucunda değil tamamen İttihat ve Terakki yönetiminin kendi tasarrufuyla alınmıştır.

⁶³ *TİTE Arşivi*, Kutu No: 52, 57, Belge No: 131, 139, 18/21 Nisan 1922; Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 391.

⁶⁴ Kalayjian'ın bu yakışsız sözleri Türkiye Ermenileri Patrikliği tarafından kınanmıştır. "Türk Ermenileri Ermeni Papazı Kınadı", *Gözcü*, 16 Nisan 2005, s. 1-12. Bu durum, Türkiye Ermenileri ile diaspora Ermenileri arasında büyük düşünce farklılıkları bulunduğunu gösterdiği gibi etnik imha iddialarının dış kaynaklı olduğu hakkında önemli bir ipucu niteliğindedir.